

६

मध्ययुगीन साहित्यातील संत कवयित्रींचे योगदान

प्रा. मीरा दत्तू गायकवाड

संशोधक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

सारांश :-

मध्ययुगीन साहित्यात संत कवयित्री मुक्ताबाई, जनाबाई, सोयराबाई, कान्होपात्रा, निर्मळा, बहिणाबाई यांनी मराठी साहित्यात आपला अमिट ठसा उमटवला आहे. स्त्रियांच्या लेखनाची लिखित पार्श्वभूमी ही संत साहित्यापासून सुरु होते. तत्कालीन परिस्थितीचा अभ्यास करता असे लक्षात येते की, संत साहित्यामध्ये योगदान देणाऱ्या या स्त्रीया काळाच्या दृष्टिने विचारी व प्रगल्भ होत्या. स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा खालावलेला असताना व स्त्रीजीवन संकुचित आणि अनिष्ट प्रथांमध्ये बंधीस्त असतांना देखील या स्त्रीसंतांनी सामान्य जीवनातून स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करत अलौकिक संतपद प्राप्त केले. पुरुष संतांच्या बरोबरीने समाजाला नीतिबोधाची शिकवण दिली. साहित्य निर्माण करून मराठीचे भाषावैभव वृद्धिंगत केले. प्रस्तुत शोधनिबंधातून मध्ययुगीन साहित्यातील संत काव्यरचनेतून लाभलेले योगदान अभ्यासले आहे.

प्रस्तावना :-

स्त्रियांच्या लेखनाची लिखित पार्श्वभूमी ही संत साहित्यापासून सुरु होते. तेराव्या शतकापासून ते सतराव्या शतकापर्यंतच्या मध्ययुगीन कालखंडात मराठी संत कवयित्रीमध्ये महदंबा, मुक्ताई, जनाबाई, बहिणाबाई यांचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. या कवयित्री बरोबर कान्होपात्रा, निर्मळा सोयराबाई, राजाई, गोणाई इ. यासारख्या कवयित्रींनी काव्याची संपन्न अशी परंपरा जोपासलेली दिसते.

मध्ययुगीन काळ म्हणजे यादवांचा काळ या काळात महाराष्ट्रातील धार्मिक व सामाजिक जीवन अधःपतित होत चालले होते. वैदिक धर्माच्या उज्वळ परंपरेस कर्मठता व पठिक पांडित्य यांनी काळिमा फासला होता. वेदाध्ययन करणारे वैदिक यज्ञयात्राचे अवडंबर माजवीत होते. अशावेळी वैदिक धर्माचे रक्षण करणे आवश्यक होते. परंतू रक्षण करण्याची जबाबदारी ज्या शास्त्री पंडीतांवर होती तेच माणुसकीला पारखे झाले होते व आपल्या उदरनिर्वाहात मग्न होते.

महाराष्ट्रातील समाजजीवनाला योग्य मार्ग दाखविण्याचे कार्य या काळात महानुभाव पंथ व वारकरी पंथ यांनी आपापल्या परीने केले. अशा परिस्थितीत जातीयतेचे प्रस्थ कमी करून अध्यात्मिक लोकशाहीचा पाया महानुभाव पंथाने रचला. सर्वच जातींना आपल्या पंथात सामावून घेऊन प्रथम जातीय बंधने तोडली स्त्रियांनाही आपल्या पंथात सामावून घेऊन त्यांनाही भक्तीचा मार्ग मोकळा करून दिला.

महानुभाव पंथातील महदंबेकडे (महदायीसा) मराठीतील आद्यकवयित्रीचा बहुमान जातो. तिच्या धवळ्यातून (लग्नप्रसंगी म्हटली जाणारी गाणी) तिने रुक्मिणी हरणाची कथा गायिली, तसेच त्यातून स्त्री सुलभ भावाविष्कार केला. महानुभावीय इतर कवयित्रींची फारशी रचना उपलब्ध नाही. तरीही नाईकबाई, हिरारसा, नागांविका इ. संतकवयित्रींच्या काव्यातून कृष्णभक्ती प्रकट झाल्याचे लक्षात येते.

वारकरी पंथातील संत कवयित्रींची परंपरा मात्र अधिक प्रभावी व सशक्त दिसते. मुक्ताबाई ते बहिणाबाई, प्रेमाबाई अशी ४०० ते ४५० वर्षांची ही परंपरा आहे. परंतु वारकरी संप्रदायातील कवयित्रींपैकी मोजक्याच कवयित्री सर्वांच्या परिचयाच्या आहेत. इतरही संत कवयित्री उल्लेखनीय आहेत, मात्र त्या अज्ञात आहेत. परिचित असणाऱ्या जनाबाई, सोयराबाई, बहिणाबाई यांच्या ही काव्याचे गुणविशेषही सर्वांनाच ज्ञात असेलच असेही नाही. अशा कवयित्रींच्या काव्याचा परामर्श शोधनिबंधाच्या निमित्ताने घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पंथीय दृष्टिकोनातून विचार केल्यास नाथपंथातील गंगाबाई या संतकवयित्रीचा उल्लेख करता येईल. रंगबोध परंपरेतील राधाबाई, माधवस्वामी परंपरेतील मीनाक्षीअम्मा, समर्थांच्या शिल्पपरंपरेतील वेगाबाई, बयाबाई इ? संत कवयित्रींनी पद वाङ्मय समृद्ध केलेले दिसते. मराठी कवयित्रीमध्ये महदंबा ही आद्य कवयित्री, तर राम जानकी विवाहकथा आख्यानात्मक पध्दतीने सादर करणारी वेणाबाई ही देखील पहिलीच संतकवयित्री होय.

मध्ययुगीन मराठी संत कवयित्रींच्या काव्याचा विचार करताना मात्र वारकरी सांप्रदायिक कवयित्रीच सर्वांत आधी डोळ्यासमोर येतात. त्यांचा प्रभाव जनमानसावर अधिक आहे. संत कवयित्रींनी आपल्या जीवनात आलेले अनुभव प्रामाणिकपणे मांडलेले आहेत. स्तरभेदानुसार, जातीनुसार, व्यवसायानुसार व परिस्थितीनुसार या अनुभवाला निराळेच रुपरंग प्राप्त झाले आहेत. त्यात विठ्ठलभक्ती बरोबरच सामाजिक जाणीवही प्रकट झाली आहे. तसेच त्यांच्या अंतरिचा स्वरही त्यातून प्रकटलेला आहे. काही कवयित्रींची बंडखोरी ही त्यांच्या काव्यातून दिसते. तसेच समाज परिघात राहणाऱ्या बहिणाबाई समन्वयवादी दिसतात, तर काही समाज व्यवस्थेने

हीन ठरवलेल्या आहेत त्यांचा स्त्रीवादी उद्रेक काव्यातून प्रकटलेला दिसतो. अशा पध्दतीने संत कवयित्रींचे संत साहित्यातील योगदान आपण ह्या शोधनिबंधातून अभ्यासणार आहोत.

संत नामदेवांच्या परिवारातील संत कवयित्री :

१. संत मुक्ताई :-

विठ्ठलपंत व रुक्मिणी यांच्या पोटी जन्मलेली संत श्री ज्ञानेश्वर, संत निवृत्तीनाथ, संत सोपानदेव यांची धाकटी बहीण, जन्मस्थान—आळंदी १८—१९ वर्षांचे आयुष्य लाभलेली व अल्पवयातच अध्यात्मिक व वाङ्मयीन दृष्टीने घेतलेली अलौकिक झेप अचंबित करणारी आहे.

मराठीतील वारकरी परंपरेतील ही आद्यकवयित्री मानावी लागेल. मुक्ताई तिच्या भावंडासोबतच राहत असे. तिची गुरुपरंपरा नाथपंथीय असून तिचे गुरु निवृत्तीनाथ होते.

मुक्ताई ही वयाने लहान असली तरी तिचा अध्यात्मिक अधिकार फार मोठा होता. संत निवृत्तीनाथाकडून ज्ञानोपदेश घेतला. योग विद्येचा अभ्यास केला, तिच्यातील योगसामर्थ्य चांगदेव महाराजांनी ओळखले त्यांनी तिचे गुरुत्व स्वीकारले यातच तिचे यौगिक सामर्थ्य सिध्द होते. योगी चांगदेव १४०० वर्षांचे शिष्य आणि १८ वर्षांची मुक्ताई गुरु, अशी ही अलौकिक गुरु शिष्याची जोडी.

मुक्ताईची अभंगसृष्टी मर्यादित आहे, पण तिच्यातील गुणघनता मात्र वाचकांच्या मनाला थक्क करून सोडणारी आहे. संत कवयित्री मुक्ताईचे 'नामपर', 'संत माहात्म्यपर', 'उपदेशपर', 'पंढरी माहात्म्यपर', 'कूटात्म', 'मुक्ताई—चांगदेव संवाद', 'अंगाई गीत' आणि ताटीचे अभंग विविध विषयांच्या वैविध्याने नटलेले अभंग सकलसंत गाथेत समाविष्ट आहेत. नामसंकीर्तनासाठी तिने 'हरिपाठ' रचला 'हरिपाठा'तून उपदेशाची भाषा, पौराणिक कथांचे दाखले देत, ती हरिपाठात म्हणते—

“मुक्ता मुक्त दोन्ही नाईकतो कर्णी

हरिनाम पर्वणी सर्वकाळ”

हरिपाठाच्या साहयाने विश्वचरणी समरस होताना मुक्ताई मुक्त होते.

शून्यपरते पाटी तव शून्य तेही नाही।

पाहतो पाहोपण ठायी ठेवियले।।

प्रकृती निर्गुण सगुण।

दीपेदीप पूर्ण एकतत्त्वे॥

या उपदेशपर अभंगातील सुक्ष्मता लक्षणीय आहे. मुक्ताईचे कवयित्री म्हणून असलेले मन अत्यंत आत्मरत आहे. मुक्त शब्दांची मुक्तपणे उधळण करुन त्यातील अन्वर्थकता आपल्या नावाशी जोडली आहे.

‘मुक्त’, ‘मुक्तपण’, ‘मुक्ति’, ‘जीवनमुक्त’, ‘मुक्तामुक्त’ असे आत्मदर्शक पुनरुक्त उल्लेख पाहण्यासारखे आहेत.

मुक्ताईची कूट रचना अनोखी आहे त्यातील एक उदाहरण मुद्दाम नोंदवले पाहिजे.

‘मुंगी उडाली आकाशी। तिने गिळले सूर्याशी।

थोर नवलाव जाता। वांझो पुत्र प्रसवला॥

विंचू पाताळाशी जाय। शेष नाथावंदी पाय।

माशी खाली घाट झाला। देखोनि मुक्ताई हासली॥”

अशाप्रकारे मुक्ताईने कूटरचना, अभंगरचना, हरिपाठ, ओव्या इत्यादीची भर संत साहित्यात टाकलेली दिसते. म्हणून संत कवयित्री म्हणून तिचे योगदान लक्षणीय ठरते.

२. संत गोणाई (इ.स. १४ वे शतक) :-

संत नामदेवाच्या आई गोणाई होय. संत नामदेवांच्या गाथ्यात गोणाईची अभंग रचना समाविष्ट आहे. नामदेव गाथेत अभंग रुपाने काही संवाद प्रसंग चितारले आहेत. त्यात गोणाई—नामदेव संवाद, विठ्ठल—गोणाई संवाद, गोणाई व संत संवाद या संवादात्मक अभंगातून गोणाईच्या भावविश्वाचे, अंतरंगाचे, अंतःसंघर्ष, ओढाताण—विवशता पुत्रप्रेम, लौकिक पाश—व्यवहार व परमार्थ यातील नाट्याचे आंदोलनाचे अतिशय प्रत्ययकारी दर्शन घडते म्हणून संत कवयित्री म्हणून तिचे स्थान निश्चितच लक्षणीय ठरते.

नामदेव व गोणाई संवाद ती म्हणते— तुला विठोवाने झपाटले, आमचे जीवनही तू लाजीरवाणे केलेस. ‘तू घर बुडविलेस’. ‘तू संसाराची होळी केलीस—कूळ बुडविलेस त्या विठ्ठलाचा नाद बरा नव्हे.’

‘गोणाई म्हणे नाम्या नव्हे रे हे भले।

विठ्ठल नामे केले आपणा ऐसे॥”

गोणाई विठ्ठलाशीही संवाद करते. ती त्यांच्याशी भांडते—रागावते. गोणाई विठ्ठलाला विचारते.

‘अगा ये विठोबा पाहे मजकडे। कां गा केले वेडे बाळ माझो।

तुझे काय थ्वादले त्वां दिधले। भले दाखविले देवपणा।।’

विठ्ठलाला असा रोखटोक प्रश्न ती विचारते पुत्रप्रेमापोटी विचारलेला हा प्रश्न अंतःकरणाला भिडतो.

३. संत राजाई :

संत नामदेवाची ही पत्नी. नामदेव गाथ्यात हिच्या नावावर अभंग आढळतात. गोणाई प्रमाणेच ही देखील नामदेवाशी, विठ्ठल रुक्मिणीशी संवाद करून नामदेवाच्या विठ्ठल प्रेमाची तहार मांडते.

‘अहो रखुमाबाई विठोबासी सांगा। भ्रतारासी कां गा वेडे केले?’

चवदा मनुष्ये आहेत माझ्या घरी। हिंडता दारोदारी अन्नासाठी।।’

एवढे ‘सांगून नामयाची राजा भली नव्हे’ अशी तंबी ही देते राजाई अत्यंत समजुतदार सुजाण स्त्री म्हणून तिला घरादाराची काळजी आहे राजाईच्या अभंगात तिच्या स्त्री सुलभ भावना, प्रपंच व परमार्थ प्राप्रंचिक सुख—दुःख यातील संघर्ष ताणतणाव सहज प्रकटले आहेत.

४. संत आऊबाई व संत लाडाई :

आऊबाई ही संत नामदेवांची बहीण हिने १ कोटी १० लक्ष अभंग केल्याचे संत तुकाराम सांगतात, पण आज नामदेव गाथ्यात फक्त दोनच अभंग समाविष्ट आहेत. संत नामदेवांच्या गाथ्यात ‘आऊबाईचे’ दोन अभंग उद्धृत करण्यात आले असून पहिल्या अभंगात शून्याकाराची अनुभूती साकारली आहे. तर दुसऱ्या अभंगात तिने विठ्ठलाकडे करुणा भाकून आपणाला तारण्याची प्रार्थना केली आहे.

तारी मज आता रखुमाईच्या कांता। पंढरीच्या नाथा मायबापा ।।१।।

लाडाई ही संत नामदेवांची थोरली सून. संत तुकाराम यांनी हिच्या नावावर दिडकोटी अभंग नोंदवले आहेत परंतु तिचे फक्त दोनच अभंग आज उपलब्ध आहे. त्यातील

‘पूर्व संबंधे मज दिथले बापाने।

शेखी काय जाणे कैसे झाले ।।१।।

प्रसूती लागी मज आणिले कल्याणा।

अंतरला राणा पंढरीचा ।।२।।’

ती म्हणते सर्व कुटुंबीय विठ्ठलचरणी शांत झाले, मग मलाच का दूर लोटले? दुसऱ्या अभंगात ती विठ्ठलाची करुणा भाकताना आढळते.

५. संत नागरी :-

संत नामदेवांच्या परिवारातील ही संत कवयित्री. संत नामदेवांची पुतनी. संत नामदेवांची ही पुतणी आत्मकथनपर अभंगात सांगते.

“रामयाची कन्या गोरटी गोवळी।

बापे बोळविली सासुरियात।।”

अशा शब्दात तिने आपली कथा प्रारंभित केली आहे. त्यानंतर झालेला अपेक्षाभंग, वियोग, एकादशीच्या दिवशीची वैष्णव दर्शनाची कासाविशी, तळमळ व्यक्त करताना दिसते.

“वाटुली पाहता उत्कंठित मनी

गेली विसरुनि तान भूक”

असे ती वर्णन करते. तिला विठ्ठल भेटीची ओढ लागते. ती शोकाकूल होते.

‘प्राण जातोवेगी करा वो धावणी’ असा टाहो फोडते. निर्वाणीचा आकांत मांडते

‘निवांत नागरी मिळून ठेवी वाचा

लोटला सुखाचा महापूर।।’

अशी तिची आत्मकथा मराठी साहित्यात ऐतिहासिक ठरली आहे.

मराठी संत कवयित्रींच्या परंपरेत संत सखूचा उल्लेख अपरिहार्य आहे. दुदैवाने तिची अभंगरचना उपलब्ध नाही परंतु तिची चरित्रकथा उपलब्ध आहे. स्त्री गीतातूनही तिची चरित्रकथा गायिली गेली आहे. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयात अनेक स्त्रीसंतांचे नामोल्लेख येतात. परंतु अनेक संत स्त्रीयांची रचना अनुपलब्ध आहे. तरीही त्यांचे योगदान हे नेहमी उल्लेखनीय आहे.

६. संत जनाबाई :

संत नामदेवांच्या प्रभावळीतील संत कवयित्री गंगाखेड येथील दमा व करुंड या दाम्पत्याची मुलगी. मराठी साहित्यात जनाबाई इतकी लोकप्रिय कवयित्री दुसरी आढळत नाही. जनाबाई हे महाराष्ट्रातील अंत्यत लोकप्रिय परंतु विद्वानाकडून उपेक्षित असे व्यक्तिमत्व संत जनाबाई यांच्या नावावर एकूण ३५० अभंग उपलब्ध आहेत. जनाबाईंच्या रचनेत नाममहात्म्य, विठ्ठल महिमा, भक्ती, ‘आत्मस्वरूपस्थिती’, संतस्तुती,

आत्मोल्लेख, 'विठ्ठलाशी प्रेम-भांडण', 'स्फुटकाव्य', 'पाळणा', 'आरती', 'जात्यावरील गित', 'उपदेशपर व आख्यानपर' बालक्रीडा 'दशावतार' असे विविध प्रकार समाविष्ट होतात.

जनाबाईंच्या काव्यात विठ्ठलभक्ती विषयक जवळपास १५० अभंग आहेत.

'माझा रंग तुझिया गुणी। म्हणे नामयाची जनी'

ही तिची विठ्ठलाप्रती भूमिका दिसते. तिच्या दृष्टीने विठ्ठल माऊली आहे. तिच्या अभंगात विठ्ठल महिमा, पंढरी माहात्म्य, संत महिमा अशी रचना आढळते.

'असे वैष्णवाचे भार। दिले हरिनाम नगारा।।'

अवघी दुमदुमली पंढरी । कडकडाट गरुडपारी ।।

अशाप्रकारे तिने पंढरी क्षेत्राचा महिमा वर्णन केला आहे. जनाबाईंच्या काही अभंगात संत स्तुती दिसते. ज्ञानेश्वर, नामदेव, संत सेना इ. व्यक्तीचित्रे ती रेखाटते.

'धरीला पंढरीचा चोर।

गळा बांधोनिया दोर।।'

या अभंगातून तिचे विठ्ठलप्रेम आणि निस्सीम विठ्ठलभक्तीचे दर्शन घडते.

जसे— 'ज्ञानाचा सागर। सखा माझा ज्ञानेश्वर'

यादव काळाची संपन्नता त्यातील कवयित्रींच्या काव्यलेखनातून दिसून येते. प्राचीन मराठी वाङ्मय क्षेत्रात एकूण ज्या कवयित्री आढळतात, त्यातील निम्म्याहुनही अधिक केवळ यादव काळातल्या वारकरी संप्रदायातील जनाबाई, मुक्ताबाई, कान्होपात्रा, निर्मळा, सोयराबाई, राजाई, गोणाई या सारख्या कवयित्रींची एक संपन्न परंपराच यादव काळाने जोपासली आहे.

संत जनाबाईंची कविता लक्षवेधी ठरते ती त्यातील अनन्यसाधारणत्वामुळे जनाबाईंच्या काव्यात त्यांच्या आध्यात्मिक जाणिवांच्या विकासाची वळणे, कठीण वाटा यांचे दर्शन घडते.

संत जनाबाईंच्या अभंगातून तिच्या भक्तिशील, नितळ व प्रांजळ मनाचे घडणारे दर्शन मोठे भावपूर्ण आहे. जन्माने स्त्री, शिवाय दासी कुळात जन्म झाल्याने तिच्या मनाची टोचणी अनेक ठिकाणी व्यक्त होते. प्रांजळ भक्तीशीलतेने तिचे व्यक्तित्व उन्नत केले. तिचा आत्मविश्वास जागृत केला. तिला त्यातून सत्व गवसले आणि मग तिच्या तोंडून

‘नामयाचि जनी’, दासी ते म्हणती

भावे तो श्रीपती, वश केला

मी देव घेते मन देव देते

देवा संगे व्यवहारिते —२

यासारखे आत्मविश्वासपूर्ण उद्गार तिच्या वाणीतून प्रकट झाले. तिच्या आत्मविश्वासाचे, धीटपणाचे आणि निर्मळ भक्तिभावाचे दर्शन अभंगवाणीतून घडते.

एकाकीपणातून, पोरकेपणातून जनाबाई आपल्या धर्माच्या पित्याला विठ्ठलाला ‘धर्माची लेक’ होऊन आर्ततेने हाक मारते. तर माता जिवलग, सत्ताधीश, बालगोपाळ अशा विविध रुपांतून विठ्ठलाशी असलेल्या जन्मोजन्मीच्या नात्याचा शोध घेते. जनाबाईच्या मनातील विठ्ठलाच्या साक्षात्काराची अनुभूती ही निर्गूण निराकार आणि निरावयव आहे. विठ्ठलाची भेट तिने मनाने आणि देहाने अनुभवलेली आहे. त्यामुळे विठ्ठलाला जनाबाईपासून सुटका नाही तर जनाबाईला विठ्ठलाशिवाय अस्तित्व नाही. म्हणूनच,

‘आई मेली बाप मेला। मज सांभाळी विठ्ठला।।’

मजकोणी नाही। माझी खात आहे डोई।।३।।

अशी तिच्या मनाची अवस्था आहे. जनाबाईच्या अभंगातून स्त्रीमनाचे गहिरे रंग, प्रगाढ जीवणकळा, आत्मनिष्ठा यातून साकार झालेली अभंगरचना म्हणजे तिच्या स्त्रीमनाचे काव्यात्मक योगदान.

संत सोयराबाई :

संत चोखामेळा यांची धर्मपत्नी. तिने आपल्या अभंगात ‘चोख्याची महारी’ असा उल्लेख केला आहे. तिचे ६२ अभंग उपलब्ध आहेत. तिच्या अभंगात आणि सामाजिक तळमळ दिसून येते. स्त्रीत्व आणि दलितत्व असूनही स्वतंत्र विचार करण्याची ताकद असलेली शुद्र जातीत जन्मल्यामुळे, या कुटुंबाच्या वाट्याला तिरस्कार व उपेक्षा आली. त्यातूनच चोखोबा सहकुटुंब पंढरीला विठोबाच्या दर्शनाला गेले असता पायऱ्यातच काही ब्राम्हणांकडून त्यांचा छळ होतो. विठ्ठलभक्त असूनही बायको सोयराबाई व मुलगा कर्ममेळा यासह त्यांना हाकलून दिले जाते, ही उपेक्षा सोयराबाई अभंगातून व्यक्त करते.

‘पंढरी ब्राम्हण चोख्याशी छळले।

तया लागी केले नवले देवे।

सकळ समुदाव चोखिया चे घरी।

ऋधिसिध्दी द्वारी तिष्ठताती।।’

संत सोयराबाईच्या नजरेतून सोंग—ढोंग करणारे ही सुटले नाहीत ती म्हणते.

‘‘शीण वाटतसे मना। नारायणा न पाहता।

वाया आचार विचार। सद मलीन अंतर।।

सोंगाचे ते सोंग। दावीरंग कथेचा।।’’

चिंतनीयता हा सोयराबाईचा अभंग विशेष आहे.

‘‘कवण तो मेला। कवण राहिला

हासती रडती कवणाला ते न कळे।।’’

संत सोयराबाईच्या वैचारिक व परमार्थिक अधिकाराची यातून कल्पना येते. दलित स्त्री असूनही तिचा अध्यात्मिक प्रवास—मनाचा विकास व उपदेशातील परिपक्वता आपणास चकित करते. स्वतंत्र्य पृथगात्म अस्तित्व सिद्ध करणारी ही कवयित्री मराठीत अतुलनीय म्हटली पाहिजे.

संत निर्मळा :-

संत चोखामेळा यांची धाकटी बहीण. तिने चोखोबालाच गुरु केल्यामुळे शिष्याही ठरते. तिचे २४ अभंग एवढीच रचना उपलब्ध आहे. निर्मळाच्या अभंगातून तिच्या नावाप्रमाणेच निर्मळत्व, सरलत्व, साधेपणा, उत्कटता हे गुणविशेष प्रत्येकाला येतात. तिचा एकेक अभंग म्हणजे छोट्यासे करुणार्त भावगीतच आहे.

निर्मळासारख्या संतकवयित्रींचा विचार करता एका अस्पृश्य जातीतल्या शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या उपेक्षित व गावकुसा बाहेरचे जिणे जगणाऱ्या स्त्रीच्या कवितेत केवढे प्रतिमासामर्थ्य होते हे पाहून मन स्तिमित होते.

भागूबाई (भागूमहारीण) :-

मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात भागू नामक दोन संत कवयित्री आढळतात. त्यापैकी भागू महारीण ही संत चोखामेळा परिवारातील भागू ही अस्पृश्य जातीत जन्माला आलेली. 'सकल संत गाथ्यात' हिचे पाच अभंग समाविष्ट आहेत.

संत भागूबाईच्या अभंगातून वास्तव दर्शन घडते. तिच्या अभंगातून सामाजिक उपेक्षा, विठ्ठल दर्शनाची उत्कटता, कृतज्ञभाव, निर्भयी भावही भागूच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये.

भागूबाईचा एक अभंग

“काज नाही हो जनासी। रिसवावे त्या देवासी
जन हासतिल मज । आता जाले मी निर्लज्ज
मागे पुढे नाही कोणी। सख्या विठ्ठला वाचेनि।।”

अशा प्रकारे निर्लज्ज होऊन विठ्ठलाला ती आपला सखा मानते. आपले सर्वस्व मानते. तीला कोणाचे भय ही वाटत नाही. ती म्हणते “भागू म्हणे झाले निर्भई।” ही भागूबाई स्त्रीमुक्तीचा स्वर आळवताना दिसते.

भागूबाई (संत तुकाराम कन्या) :-

संत भागूबाई ही संत तुकारामांची कन्या हया भागूबाईचे दोन अभंग तुकाराम गाथेत आले आहेत या अभंगात विठ्ठल भेटीची तिची तळमळ स्त्रीसुलभ भाषेत व्यक्त झाली आहे. वात्सल्यभावातून केलेली ही भक्ती तिच्या स्त्रीमनाचे दर्शन घडवते. ती विठ्ठलाला आळवताना म्हणते.

मी रे अपराधी मोठी। मज घालावें बा पोटीं।
मी तान्हुलें अज्ञान। म्हणू का देऊ नये स्तन।।
अवघ्या संता तूं भेटसी। मी रे एकली परदेशी।।
भागू म्हणे विठोबासी। मज धरावें पोटासी।।

यातील 'तान्हुले', 'स्तनपान', 'परदेशी' (सासरी) या शब्दप्रतिमा स्त्रीसुलभ मनाच्या निदर्शक ठरतात. अभंगात बोलल्याशिवाय आपल्याला प्रकट होता येत नाही, अशीच त्यावेळची धारणा दिसून येते.

संत कान्होपात्रा :-

मध्ययुगीन काळातील संत कान्होपात्रा उल्लेखनीय कवयित्री होय. कान्होपात्रा ही मंगळवेढा येथील राहणारी श्यामानामक गणिकेची मुलगी अतिशय देखणी. कान्हो तिचे नाव 'पात्रा' हे व्यवसायदर्शक विशेषनाम 'पात्रा' म्हणजे वेश्या म्हणजेच वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या वेश्येची मुलगी म्हणून 'कान्होपात्रा.'

कान्होपात्रेचे 'सकल संत गाथेत' २३ अभंग आहेत. एका उपेक्षित समाजाच्या दृष्टीने हीन अप्रतिष्ठित व्यवसाय करणाऱ्या कुळातील स्त्री तिच्या अभंगातील आर्तता, करुणा, व्याकुळता मनस्वी वाटते. तिच्या अभंगात विठ्ठल महिमा, पंढरी महिमा, संत महिमा, नाम महिमा, आत्मोल्लेखाचे संदर्भ मिळतात.

संत बहिणाबाई (शिऊरकर) :-

मध्ययुगीन कालखंडातील संत बहिणाबाई या वारकरी संत परंपरेतील अखेरच्या संत कवयित्री त्यांनी वारकरी संप्रदायाचे सुंदर ऐतिहासिक व मार्मिक वर्णन केले आहे.

बहिणाबाई संत तुकारामांच्या समकालीन असून संत तुकारामांना गुरु मानत. बहिणाबाईंनी वैविध्यपूर्ण अभंग रचना केलेली आढळते त्यात विठ्ठलभक्ती, संतस्तुती, करुणा, टोणप्याचे अभंग, गुरु माहात्म्य, आत्मचरित्रपर अभंग, भारुडे, रुपकरचना, कूट, श्लोक पदे, काही हिंदी रचना इ. त्यांचे निर्वाणपर अभंगही लक्षणीय आहेत.

संत बहिणाबाईने वारकरी संप्रदायाचा इतिहास अल्पाक्षरात एका अभंगात सादर केला आहे. तीचा हा अभंग मार्मिक आहे, तो अभंग सर्वश्रुतच आहे.

“संत कृपा झाली। इमारत फळा आली।

ज्ञानदेव रचिला पाया। उभारिले देवालया।।

नामा तयाचा किंकरा । तेने केला हा विस्तार

जनार्दन एकनाथ खांब । दिला भागवत।

तुका झाला ते कळस। भजन करा सावकाश।।”

समारोप :-

वारकरी संप्रदायातील संत मुक्ताबाई ते संत बहिणाबाई यांच्या साहित्याचा परामर्श येथे घेतला आहे. संत मुक्ताबाई च्या काव्याची उंची तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने अलौकिक आहे. तिच्या काव्यातून 'स्त्री' म्हणून

असलेल्या, तिचे प्रेम, दासीपणाचे दुःख, दारिद्र्याची खंत, अन्याय आणि बंडखोरी इ. भाव—भावना काव्यातून मांडते. जनाबाई, सोयराबाई, भागूबाई, निर्मळा, कान्होपात्रा, संतुबाई, विठाबाई सर्व कवयित्री निम्नवर्गीय आहेत.

या सर्वच संत कवयित्रींनी मनोनिग्रहाने संकटावर मात केली. स्त्री जन्म मिळाला म्हणून त्या नमल्या नाहीत हतबल झाल्या नाहीत. विलक्षण आत्मविश्वासाने पुरुषांच्या बरोबरीने त्या वावरल्या त्यांच्या सारखीच साधना त्यांनी केली. आपला आत्मिक अनुभव काव्यातून सांगितला.

संदर्भ :-

१. मध्ययुगीन साहित्य (अवलोकन आणि निरीक्षणे), प्रा. एल.जी. सोनवणे, प्रशांत पब्लिकेशन, ८ फेब्रुवारी, २०१५
२. मराठी संत कवयित्रींचा इतिहास, संपादक—विद्यासागर पाटणकर, साहित्य अकॅडमी, न्यू दिल्ली, पहिली आवृत्ती २०१५
३. संत कवी आणि कवयित्री : एक अनुबंध, डॉ. सुहासिनी इर्लेकर, स्नेहवर्धन प्रकाशन
४. संत कवयित्री, शेलटे इंदूमती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती १९८९
५. १० संत कवयित्री, डॉ.सौ.शैला गावडे, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे
६. नियत कालिले—अनियत कालिके
७. गुगल विकिपिडिया